

ЛІТЕРАТУРНА КОМПАРАТИВІСТИКА
ТА ІНТЕРМЕДІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 82.09-312.9

О. І. Манахов

аспірант кафедри загального мовознавства,
слов'янських мов та світової літератури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

**ХРОНОТОП ФЕНТЕЗІЙНОГО ТЕКСТУ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ДЖОНА ТОЛКІНА ТА НІКА ПЕРУМОВА)**

У статті здійснено спробу виявити особливості часового і просторового континууму в дискурсі фентезі на основі творів Джона Толкіна «Володар пернів» і Ніка Перумова «Перстень темряви». Виділено емпіричний і міфологічний часові вияви в структурі фентезійного тексту. Установлено домінуючу позицію просторової категорії, оскільки для сюжетного розгортання тексту фентезі характерний квест. У просторовій парадигмі творів обох авторів детально прописаний локальний і зовнішній сегменти, а внутрішній (видіння, сни, марення) ширше репрезентовано в «Персні темряви», що свідчить про прецедентний характер трилогії Джона Толкіна, вільним продовженням якої є твір Ніка Перумова.

Ключові слова: фентезі, хронотоп, художній часопростір, сюжет, континуум, хронотопний комплекс.

Постановка проблеми. У сучасному літературознавстві автори досліджень жанру фентезі не оминають питання про особливий фентезійний світ, тобто «інший всесвіт, особливу систему образів, взаємозв'язки між ними, а також супутні цим образам знання й уявлення» [1, с. 127]. Уважаємо, що для опису створеного ірреального світу важливим є вивчення одного з його компонентів – часопросторового континууму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорії часу і простору в художньому дискурсі фентезі все більше привертають увагу сучасних дослідників, що дає змогу глибше збагнути специфіку та поетику жанру. Термін *хронотоп* уведено в науковий обіг у кінці минулого століття М. Бахтіним, який тлумачив поняття «як формально-змістову категорію літератури» [2, с. 121]. Дослідник підкреслював, що «для літературно-художнього хронотопу характерне злиття просторових і часових прикмет в осмисленому й конкретному цілому. Час тут густішає, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються

в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом. Цим перетином рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп. У літературі він має згущене жанрове значення. Можна прямо сказати, що жанрові різновиди визначаються саме хронотопом. Як формально-змістова категорія він визначає образ людини в літературі, що завжди суттєво хронотопічний» [2, с. 121–122].

Із цього приводу авторка монографії «Час і простір у мистецтві слова» Н. Копистянська зазначала, що «простір є не тільки місцем і тлом дії, а й чинником, який впливає на людську свідомість, почуття, формує її характер, фізичне і духовне обличчя» [3, с. 86]. У зіставному аспекті вивчає хронотоп художніх текстів О. Огульчанська. Вона робить спробу встановити часопросторові межі повістей І. Франка «Для домашнього огнища» та О. Купріна «Яма», описує взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього хронотопу, з'ясовує функції чужого простору у творах; роль ретроспекції як складника хронотопу; аналізує взаємозв'язок внутрішнього стану персонажа та подій, зображених у творі [4, с. 207].

Хорватська дослідниця Я. Войводич у межах хронотопу повісті виводить гетеротопії, тобто інші часовопросторові категорії. У хронотоп дороги героїв за текстом входять, на її думку, гетеротопії сновидіння, галюцинації [5].

Оскільки фентезі – молода галузь літератури, то системних досліджень, зокрема, присвячених концептам часу і простору як жанроутворювальним складникам, не здійснено.

Мета статті – на основі зіставного опису хронотопів фентезійних світів Джона Толкіна та Ніка Перумова окреслити особливості часопростору в тексті фентезі.

Виклад основного матеріалу. Сучасними дослідниками жанру фентезі помічено, що художній образ шляху героя фентезі вибудовується з орієнтиром на композиційну структуру чарівної казки та на основу давніх уявлень про подорож однієї людини в інший світ. Хронотоп простору й образ межі має велике значення для поетики фентезі. Уважається, що образ надприродного у світах фентезі походить від давньої стійкої фольклорної традиції уявлень про «чужий» світ і жителів цього світу. Жанровий інваріант поетики фентезі – це наявність надприродної, піднесеної з усією серйозністю «життєвої» правдоподібності, характерної попередньому етапу розвитку фантастичної літератури й міцно пов'язаної з тією моделлю просторової структури, що інтерпретується в типовому творі фентезі [6, с. 19].

Тому необхідним складником світу фентезі визнається міфологема межі, що може існувати й у власне літературно-фантастичній традиції зображення раціонально-ірраціонального, й у пластичних образах фольклорного простору: лісу, гори, води, що мають стійку традиційну семантику. На відміну від казкових і ритуальних текстів, істотною рисою фантастичного світу є подвійне виділення культурної опозиції «свій-чужий» світ. Ідеться відповідно про розподіл сфер за просторовою ознакою, найближчою до казкової парадигми, а також за аксіологічною, коли герой виділяє для себе суто свій ціннісний світ. Не варто пояснювати фентезійний світ, звертаючись лише до художньої моделі одного історичного періоду.

У дослідженні спираємося на класифікацію Н. Копистянської, яка виділила зовнішній, локальний і внутрішній типи простору, що реалізуються в часопросторовій моделі художнього твору [3]. Крім того, беремо до уваги ідею Ю. Лотмана про два аспекти вивчення

художнього простору: перший репрезентований ідеєю М. Бахтіна, а другий передбачає абстраговане дослідження простору. У першому випадку на передній план виступає час, а в другому – простір [7]. Основною ознакою простору, на думку Д. Лихачова, є рух [8]. Це значить, що просторова організація – універсальний засіб для утворення будь-якої культурної моделі, зокрема й фентезійної. Додаткові елементи у взаємозв'язку простору та часу доречно називати «хронотопним комплексом» [9, с. 51], який має прямий зв'язок з категорією особи. Адже однією з ознак фентезі, на відміну від фантастики, є порятунок від технічної цивілізації, а відтак на перший план має виступати цілісність гармонійного світу, єдність людини і природи, все те ідеальне, що є і було в людині завжди. Світ фантазії створювався паралельно до реального. Саме так виникли Середзем'я Дж. Толкіна, Нарнія К. Льюїса, Земномор'я У. Ле Гуїн. Їх населяли різні фентезійні раси, а люди, які потрапляли в ці світи, опинялися у винятково складних ситуаціях, що вимагали героїчних і мужніх вчинків, а також морального вибору. Тому основне завдання фентезі полягало в утвердженні гармонійної людини, її перемоги над собою.

Часопросторовий континуум тексту – одна з характерних ознак індивідуальної міфології Дж. Толкіна. Запропонована автором версія щодо створення «Володаря перснів» така: описані в трилогії події являють собою реконструйовану епоху історії Землі, що існувала певну кількість часових періодів тому від наших днів (приблизно на 6 тисяч років). Отже, час у «Володарі перснів» циклічний. Загалом у його творах репрезентовано три епохи й початок четвертої, однак без урахування моменту створення фентезійного світу, що вкладається в окремі три цикли.

Нік Перумов у «Персні темряви» зображує часи й події через триста років після того, як хобіти Більбо та Фродо пішли за море разом з ельфами. Темпоральні вияви в тексті викладаються лінійно відповідно до подорожі героїв і членовані на окремі дні, тижні, місяці, пори року. Інколи автор указує конкретну дату, наприклад, зустріч Фолко, Рогволда й Торіна з намісником відбувалася 20 листопада за календарем Аннумінаса; чи подаються узагальнення на кшталт контексту «завершувався дуже довгий день, вісімнадцяте квітня

1721 року від заселення Хобітанії» (переклад наш – О. М.) [10]. Так репрезентовано емпіричний час, у котрому переважно й зображено героїв.

Однак час у фентезійних текстах двоякий, він не лише може бути емпіричним (примітивним), а й мати інший вияв – міфологічний [11], чим відрізняється від лінійної темпоральності чарівної казки, що не може уповільнюватися, змінювати напрям, членуватися. У такому часовому вимірі об'єкти у фентезі виходять за межі казки, оскільки обов'язково мають власну історію, що починається з давнього світу фентезі. Наприклад, в обох досліджуваних текстах – це артефактна зброя, зокрема мечі з валерійської сталі. Вони більше фігурують у «Володарі перснів» Дж. Толкіна, а в «Персні темряви» Н. Перумова – це куплені для Фолко друзями лук і стріли, колись виготовлені ельфами (зброя має не лише особливий вигляд, а й давню історію); меч, подарований Олмером Фолко теж давнього походження, про що свідчать вирізьблені на ньому блакитні квіти, які привертають увагу читача й дають зрозуміти винятковість зброї, що має власний міф, зміст якого читач дізнається в ході прочитання тексту.

Отже, відповідно до синтетичного характеру жанру фентезі, у таких текстах автори використовують два різних вищезазначених типи часу, зливаючи їх в одній текстовій структурі. На нашу думку, це пов'язано з тим, що фентезі є індивідуальним сучасним міфом, який дає читачам змогу пов'язувати сьогодення і давнину.

Визначальним у хронотопних структурах досліджуваних трилогій є саме простір, оскільки однією з основних ознак жанру вважається квест. Так, у подорожах Більбо, в деталях його пригод закладено початки нових історій. Дж. Толкін, замислюючи історію персня, перетворив його у перстень Влади, загублений володарем Темряви – Сауроном. Історія Середзем'я поділена автором на три епохи. Час Більбо належить до останньої. Перстень темряви було втрачено в стародавні часи, коли продовжувалася боротьба добра зі злом. Дж. Толкін в інакомовній формі розповідає про протиборство цих двох одвічних начал. Для професора важлива чітка моральна позиція з метою ідентифікації героя. Ідеться про племінника Більбо хобіта Фродо, який узяв на себе місію знищення персня Всевади. У цьому йому допомагають

друзі Сем, Мері, Піпін, долаючи нелегкий і водночас повний небезпечних пригод шлях до Мордору. Довга подорож, численні небезпеки задля перемоги добра є ключовими для всієї текстової структури «Володаря перснів».

У «Персні темряви» Ніка Перумова як вільному продовженні Толкінівського «Володаря перснів» спостерігаємо подібну концепцію: хобіт Фолко Брендібек разом із гномом Торіном, а потім й іншими героями (гномами, людьми, хобітами) вирушають у подорож з метою знайти і знищити зло, яке за 300 років відновило сили. Їхній шлях лежить у підземну країну Морію, де сховалися не знищені до кінця орки, зокрема й білі, створені колись за вказівкою Саурона. Письменник проводить цікаву паралель: сили зла в усіх війнах Середзем'я становлять такі раси, як орки, тролі, карлики; сили добра – ельфи, тангари (гноми), хобіти. А люди перебувають посередині. Лише серед них зажди знайдеться хтось, кому знадобиться відновити Чорний замок – утілення зла [10].

Логічно, що для зображення подорожі просторове оформлення в текстах фентезі міфологічне. Фентезійний світ – замкнений простір з чіткими кордонами. Наприклад, у Дж. Толкіна на сході та півдні знаходиться зло, на заході та півночі – добро [11].

Географія Середзем'я ретельно створена професором. А. Семенов із цього приводу вказує: карти Середзем'я, укладені професором, відтворюють особливості земної географії. В основі побудови географічного середовища фентезійного світу письменника покладено принцип системи, що поєднує кілька джерел, серед яких своєрідна калька з ландшафтів сучасної Європи з відхиленнями, характерними для античних і середньовічних карт; географія Європи I тис. н. е., де Візантія послугувала прототипом Гондору, а могутні готські королівства – прототипом Рохана; розгорнута в просторі й міфологізована карта англійської історії; власне міфологічні уявлення європейців про землі, де мешкали і язичники, і християни [12]. Дослідник стверджує, що Дж. Толкін укладав географічні карти. Він надавав перевагу двом типам карт, що були в середньовічній традиції: ілюстраціям і дорожнім картам. А. Семенов зазначає: перш ніж почати виміри, Дж. Толкін установлював точку відліку, про що свідчать його листи, де на сторінці 283 читаємо, що єдиним об'єктом у Середзем'ї, який

міг бути точно локалізованим на карті сучасної Європи, є the Shire – графство Стаффордшир у Центральній Англії. Зіставивши азимут і відстані на карті Північно-західного Середзем'я з картою Європи, а також ландшафти, які знаходить читач у тексті за сюжетом, автор статті отримав таку картину: на захід від Хоббітона Сріблясті Гавані збігаються з Бристолем; на південь – рівнини Мініріату й Центрального Еріадору – з рівнинами Франції, навколо Хоббітону знаходяться численні downs – типові англійські пейзажі на південь від Хоббітона, а в Англії колись були значні лісові масиви саме на південь від Оксфорду й на північ від нього [12].

Отже, міфопоетичний простір, створений уявою письменника, виявляється впізнаваним і водночас зміненим лише так, щоб переконати читача в давності описуваних подій.

Вертикаль у Дж. Толкіна зображена зримо – це гірський пік Карадрас і біля його підніжжя підземна країна Морія, звідки Гендальф потрапляє в темряву й зустрічається з підземними істотами. Паралельно з детальною географією Середзем'я у «Володарі перснів», тобто реальному просторі, спостерігається й міфологічний, коли є описи з висоти пташиного польоту або коли герої розглядають географічні карти – саме в таких випадках реальна географія набуває міфологічного вияву.

Хронотопний комплекс роману доповнюється ще однією деталлю, яка сприймається натуралістично. Ідеться про унікальне багатство рослинності, з точністю описаної автором «Володаря перснів». Дослідники помітили, що герої роману прямують через шість природно-кліматичних зон – від субарктики до субтропіків. На їхньому шляху трапляється понад 50 видів рослин, кожен із яких росте в характерному для нього ландшафті, оточений притаманними для нього рослинами-супутниками й у справжні календарні строки починає квітнути. Із цього приводу І. Кучеров пише, що прекрасні ельфійські рослини виявляються не просто результатом фантазії автора, вони подібні до окремих видів земної флори, однак в уявних квітах є світло, якого не було й ніколи не буде в жодній рослині та яке не можна відтворити пензлем... [13].

У міфосвіті Дж. Толкіна дерева живі: Фангорн та інші енти, Старий В'яз, хуорни. Вони розмовляють і пересуваються, беруть участь у битвах. Загальновідомо, що Джон

Толкін як учений намагався виявити системативний елемент – спочатку в мові, в літературних текстах, потім у географії, ботаніці, що дало змогу створити в тексті атмосферу правдивості завдяки переконливому слову автора.

Зображення рослинності в «Персні темряви» Ніка Перумова зводиться до згадування чи опису на шляху героїв незначного розмаїття дерев чи рослин – це переважно вільха, сосна, ялина, ясен, дуб, бук, граб, клен, блакитні лишайники, яскраві квіти. Так, письменник подає зображення місцевості, наприклад, з півдня на північ вона змінювалася прямо на очах. Деревя стали рідкими – у проміжок між ними вкладався денний перехід героїв [10]. Про персоніфіковані дерева Дж. Толкіна у творі Н. Перумова читаємо лише в контекстах, де згадується про часи Гендальфа і Фродо.

Щодо складників просторової парадигми, то у «Володарі перснів» й у «Персні темряви» детально прописаний локальний сегмент, а саме вулиці, будинки, кімнати, а також зовнішній, зокрема міста, гірська місцевість, урвища, ріки. Вони позначають не лише простір чи особливості рельєфу, а й можуть мати символічне, концептуальне значення. Наприклад, «образ річки є значимим у європейській традиції. Йому притаманні стійкі художні функції: ріка може бути пов'язана з мотивом переміщення, перепони, межі, може бути місцем знаходження демонічних сил...» [1, с. 127]. За спостереженням Г. Гусарової, у текстах фентезі «ріка розуміється як межа, що розділяє природний простір на «своє» і «чуже». Місцевість за річкою зображена як міфічна країна чи потойбіччя. У цьому просторі ріки підлягає тим же закономірностям, що й решта фантастичних топосів...» [6, с. 19].

О. Путило в статті «Художні функції образу ріки у творах фентезі», порівнюючи цей образ у «Володарі перснів» з текстами Ніка Перумова, помітив таку особливість: у класичному фентезі ріка може відігравати роль кордону між царствами добра і зла. Дж. Толкін наділив головну водяну артерію функціями кордону, перепони й дороги, чим підкреслив значимість цього локусу. Н. Перумов зруйнував просторово-міфологічну структуру Середземелля, позбавивши Андуїн ролі центрального топосу. Відтак ріка вже не являє собою вісь, що розділяє Схід (зло) і Захід (добро). Вона позбавлена низки функцій, залишаючись лише знаковою перепорою на шляху темряви. Для Н. Перумова важливо подати опис битви

на берегах великої ріки, що спрямовує читача до аналогічної події прецедентного роману Дж.Р.Р. Толкіна [1, с. 128–129].

Крім того, внутрішній компонент просторової парадигми, тобто гетеротопії у формі видінь чи снів, ширше репрезентовано в Перумівському «Персні темряви». У такий спосіб російський фентезист зображує, наприклад, спілкування Фолко з Гендальфом, оскільки їх перебування в Середземеллі не збіглося в епохах. Такий замисел абсолютно виправданий, бо дає авторіві й читачам змогу безпомилково пов'язувати сюжетну канву, героїв досліджуваних текстових структур як вихідні і похідні явища.

Висновки і пропозиції. Вивчаючи особливості фентезійного хронтопу у творі Дж. Толкіна, спостерігаємо детально прописаний ірреальний світ. Стилїстика середньовічного епосу надає «Володареві перснів» і його образній системі незвичайної атмосфери та колориту. Для художнього фентезійного дискурсу Ніка Перумова притаманна естетика історичного роману. У хронотопних структурах досліджуваних трилогій основним є простір: реальний паралельно з міфологічним. Серед складників просторової парадигми обома авторами детально прописані як локальний, так і зовнішній сегменти, що позначають специфіку рельєфу й водночас мають символічне, концептуальне значення, а внутрішній компонент (гетеротопії) ширше репрезентовано в Перумівському «Персні темряви».

Час у фентезійних текстах також двоякий: емпіричний і міфологічний. Автори зливають ці типи в одній текстовій структурі, адже фентезі як синтетичний жанр є індивідуальним сучасним міфом, що дає читачам змогу пов'язувати сьогодення і давнину.

Наукова розвідка слугуватиме складником для порівняльного опису поетики фентезійного світу Джона Толкіна в рецепції Ніка Перумова.

Список використаної літератури:

1. Путило О.О. Художественные функции образа реки в произведениях фэнтези. Известия ВГПУ. 2013. № 9. С. 127–131. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyye-funktsii-obraza-reki-v-proizvedeniyah-fentezi>.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Литературно-критические статьи. Москва: Художественная литература, 1986. С. 121–290.
3. Копистянська Н.Х. Час і простір у мистецтві слова. Львів: ПАІС, 2012. 342 с.
4. Огульчанська О. Своєрідність хронотопу у творах Івана Франка «Для домашнього огнища» і Олександра Купріна «Яма». Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Київ, 2014. № 30. С. 207–2013.
5. Войводич Я. Хронотоп vs. гетеротопия (на прикладі повісті «Метель» Володимира Сорокіна). Literatura. Research Journal of Scholarship. 2015. Vol. 57:5. Special issue. P. 337–346. URL: [https://www.yandex.ua/yandsearch?rdrnd=147658&text=32.%09Войводич%20Я.%20Хронотоп%20vs.%20гетеротопия%20\(на%20примере%20повести%20Метель%20Владимира%20Сорокина\)%20F%20Я%20с%20мина%20Войводич%20%20F%20Literatura.%20Research%20Journal%20of%20Scholarship.&clid=9582&lr=28655&redircnt=1460012863.2](https://www.yandex.ua/yandsearch?rdrnd=147658&text=32.%09Войводич%20Я.%20Хронотоп%20vs.%20гетеротопия%20(на%20примере%20повести%20Метель%20Владимира%20Сорокина)%20F%20Я%20с%20мина%20Войводич%20%20F%20Literatura.%20Research%20Journal%20of%20Scholarship.&clid=9582&lr=28655&redircnt=1460012863.2).
6. Гусарова А.Д. Жанр фэнтези в русской литературе 90-х гг. двадцатого века: проблемы поэтики: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Петрозаводск, 2009. 22 с.
7. Лотман Ю. К проблеме пространственной семиотики. Труды по знаковым системам. Тарту. 1986. Вып. XIX. С. 3–6.
8. Лихачев Д.С. Поэтика художественного времени, Поэтика художественного пространства. Поэтика древнерусской литературы. Ленинград: Художественная литература, 1971. С. 231–405.
9. Бібік В. Функціонування локального, зовнішнього та внутрішнього типів простору в романі «Невеличка драма» Валеріана Підмогильного. Наукові записки ТНПУ. Серія «Літературознавство». Вип. 30. С. 51–59.
10. Перумов Н.Д. Кольцо тьмы. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1912>.
11. Галиев С.С. Классификация жанра фэнтези. Произведения Дж.Р.Р. Толкина. Андреевские Чтения. Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Москва, 2010. URL: <http://www.proza.ru/2011/08/13/1098>.
12. Семенов А. География Среднеземья. URL: <http://eressea.ru/library/public/semenov1.shtml>.
13. Кучеров И. Растительный мир Среднеземья. URL: <http://eressea.ru/library/public/kucherov1.shtml>.

Манахов О. И. Хронотоп фэнтезийного текста (на материале произведений Дж. Толкина и Ника Перумова)

В статье предпринята попытка определить особенности временно-пространственного континуума в трилогиях фэнтези «Властелин колец» Дж. Толкина и «Кольцо тьмы» Ника Перумова. Выделены эмпирическое и мифологическое проявления в структуре фэнтезийного текста. Определена доминантная позиция пространственной категории, поскольку для текста фэнтези характерен квест. В пространственной парадигме трилогий обоих авторов детально выписаны локальный и внешний сегменты, а внутренний (видения сны, иллюзии) шире показан в «Кольце тьмы», что свидетельствует о прецедентном характере трилогии Дж. Толкина, свободным продолжением которой является произведение Ника Перумова.

Ключевые слова: фэнтези, хронотоп, художественное временное пространство, сюжет, континуум, хронотопный комплекс.

Manakhov O. I. Chronotope of a fantasy text (based on literary works by John Tolkien and Nick Perumov)

The article is aimed at revealing the peculiarities of the temporal and spatial continuum in the fantasy discourse based on the works of John Tolkien "The Lord of the Rings" and Nick Perumov "The Ring of the Darkness". Empirical and mythological time in the structure of a fantasy text are defined. The dominant position of the spatial category is determined by the fact that quest is characteristic for the plot deployment of a fantasy text. In the spatial paradigm of the works of both authors the local and outer segments are described in detail, and it is stated that the internal (visions, dreams, delusions) is more widely represented in the "The Ring of Darkness".

Key words: fantasy, chronotope, spase, continuum, complex of chronotope.